

## PAPER DETAILS

TITLE: Altay Dillerinde Çokluk Ekler

AUTHORS: Nicholas Poppe ev Caner KERIMOGLU

PAGES: 127-143

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/54662>

## Altay Dillerinde Çokluk Ekleri\*

Nicholas Poppe

Çev. Caner Kerimoğlu\*\*

1. Altay dillerinin bazılarının en önemli özelliklerinden birisi çokluk eklerinin nispeten fazlalığıdır, örn. Moğolca ve Tunguzcada. Yazılı Moğolcanın -nar, -s, -d -ud ve -nugud\*\*\* (Schmidt 1831 : 25-27) eklerine -çud (Hambis 1946 : 4), -n (Mostaert 1937 : 22-23) ve diğer bazı ekler de eklenebilir.<sup>1</sup> Tunguz dillerinde de çeşitli ekler vardır, örn. -l, -r, -sal (>-hal) ve -nasal (>nahal) (Castrén 1856 : 6-8). Geri kalan Altay dilleri sınırlı sayıda çokluk ekine sahiptir. Şöyle ki Türk dillerinde tek “yaşayan” çokluk eki -lar’dır, Çuvaşçada -sem < \*sagun. (Ramstedt, JSFOu XXXVIII-1 : 22) Diğer yandan Korece hiçbir çokluk ekine sahip değildir. (Ramstedt 1939 : 35) Bununla birlikte Türkçedeki diğer çokluk eklerinin kalıntıları daha önce pek çok çokluk ekinin var olduğunun kanıtıdır. Bu nedenle, Altay dillerindeki çokluk yapısı oldukça karmaşık bir tablo sergiler, tüm durumlar için kesin kurallar belirlemek imkansızdır; çünkü belirli eklerin kullanımı ne ilgili kelimelerin yapısına, ne köklerin son seslerine ne de kelimelerin anlamlarına bağlıdır. Şöyle ki Halha *aḥa* “ağabey”nin çokluk şekli *aḥ anar*’dır, oysa *érə* “adam”ninki *érəs*’tir. (Poppe 1951 : 53) Aynı şekilde Mançuca benzer düzensizlikler gösterir (Peeters 1940 : 359):

| Teklik                   | Çokluk         |
|--------------------------|----------------|
| <i>aḡu</i> “uzman, usta” | <i>aḡu-sé</i>  |
| <i>séfu</i> “öğretmen”   | <i>séfu-ta</i> |

Altay dillerinin diğer bir önemli özelliği, çeşitli çokluk eklerinin sık görülen kombinasyonlarıdır. Bu, birleşik ekleri ortaya çıkarır. Örn., Halha *lamanar ut* “lamalar” (< *lama-nar-ud*, -nar ve -ud ekleri ile) (Poppe 1951 : 55); Tunguz, *açi-nasal* “kuzenler” (*açi-nasal*, -na ve -sal ekleri ile) (Castrén 1856 : 7)

Çokluk yapılarının kolaylıkla çokluk anlamını yitirdiği ve teklik anlamı yeni kelimelere dönüştüğüne de dikkat edilmelidir. Örn., Halha *ḥüüḥət* “oğlan” (*ḥüüḥəñ* “kız, çocuk”), *éḥənər* “kadın” (*éḥə*, “anne”) vb (Poppe 1951).

\* N. Poppe, “Plural Suffixes in the Altaic Languages”, Ural-Altaische Jahrbücher, Band XXIV, Heft 1-2, 1952, Otto Harrosowitz Weisbaden, s. 65-84

\*\* Yard.Doç.Dr.; Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İZMİR  
canerkerimoglu@yahoo.com

\*\*\* Yazar çalışmada uluslar arası fonetik alfabeyi kullanmıştır. Biz çevirirken, birkaç işaret dışında, Türkiye’deki çalışmalarda sıklıkla kullanılan işaretleri tercih ettik. (x yerine ḥ, q yerine ḳ vb.) (Çev.)

<sup>1</sup> Aşağıya bakınız.

Bu birincil belirtiler bize, arkaik çokluk ekleri - bugün öyle olduğu hissedilmese de - teklik bildiren belirli kelimelerde bulunabiliyorsa, çokluk eklerinin en azından bazılarının sadece Moğolca ve Tunguzca için birleşik ek olmaya-bileceğini düşündürdü. Bu durumu görelim.

### I. -\*t

#### a. Moğolca -d

2. Bu ek, n ve sun ile biten gövdelere (Schmidt 1831 : 26; Bobrovnikov 1849 : 158-159); r ile biten pek çok gövdeye (Schmidt 1831 : 27); l ile biten birkaç gövdeye (Vladimircov 1926 : 61); ünlü ile biten birkaç gövdeye<sup>2</sup> ve -çi ile biten isimlerle -ğçı / -gçi ekli fiil isimlerine eklenir. Bu kurallar, yazılı Moğolca'dan alınan aşağıdaki örneklerle sergilenebilir:

*modun*'dan *modud* "ağaçlar"  
*nuğusun*'dan *nuğud* "ördekler"  
 \**nökér* > *nökör*'den *nököd* "arkadaşlar"  
*tüsimél*'den *tüsiméd* "memurlar"  
*busu*'dan *busud* "diğerleri"  
*irégçi*'den *irégçid* "gelenler"  
*témürçi*'den *témürçid* "demirciler"<sup>3</sup>

-d ile biten pek çok şekil kabile ismi olmuştur, örn. *dörbén* "dört" 'den *dörbéd* (bir Oyrat ismi, Batı Moğol kabilesi), *bayid* (Pelliot 1949 : 239), *buriyad* "Buryat", *oyirad* "Oyrat", ayrıca Khorı Buyrat boylarının isimleri *galcud*, *kübdüd*, *ğuçid*, *şarayid* ve *bodoñğud* (Poppe 1935 : 5) vb.

3. Yazılı Moğolcada geriye kalan ünsüzlerle biten kelimeler -ud ekiyle çokluk olur. r ile biten pek çok kelime de bu eki alır (Schmidt 1831):

*cobalañ*'dan *cobalañ-ud* "acılar"  
*kérég*'den *kérég-üd* "sorunlar"  
*bulağ*'dan *bulağ-ud* "pınarlar"  
*galab*'dan *galab-ud* "kalpa dönemleri"  
*arad*'dan *arad-ud* "sıradan halk"  
*ulus*'tan *ulus-ud* "halklar"

<sup>2</sup> Yakut dilindeki -çıt & -sıt'lı şekiller Moğolcadaki -çid'li çokluk şekillerine denk gelir, karş. (Jastremskij 1900 : 95). Bununla birlikte -çıt & -sıt şekli zaten teklik anlamına dönüşmüştür. Mo. -çi ve Yakut -çıt & -sıt Ramstedt tarafından karşılaştırılmıştır. (Ramstedt 1903: 104).

<sup>3</sup> -ğçı ve -çi ile biten isimlerin -d'li çokluk şekilleri, ünlü ile bitenlerden çok n ile biten gövdelerin çokluk şekillerinin örneği olarak değerlendirilmelidir. i ile biten isimler, daha sonra göreceğimiz üzere, -n ile çokluk bildirir. Bu nedenle, *témürçi* ve *irégçi*'nin çokluk şekilleri *témürçin* ve *irégçin*'dir. -n ekinin bir çokluk eki olarak hissedilmemesinden sonra, -çin ve -ğçin ekli şekiller artık çokluk şekiller olarak kavranmamışlardır ve -d ekli ikincil çokluk şekilleri onların yerini almıştır. Onlar, *çikin*'den "kulak" *çikid* "kulaklar" yapılmasıyla aynı şekilde, -d ile çokluk yapılır.

*aral'*dan *aral-ud* “adalar”

*nom'*dan *nom-ud* “kitaplar”

*ükér'*den *ükér-üd* “öküzler” vb

-ud eki, hiç şüphesiz, -d ile aynıdır ancak o, yardımcı ünlü -u- sesine sahiptir.

4. Ordos (Urdus) lehçesinde -d eki -D ya da -t olmuştur. d, son ünsüzler n, l ve r'nin yerini almış ve orada -ud eki -üt olmuştur. (Mostaert 1937 : 21) Hal-hada aynı ekler -D (-t) ve -üt'tur (Poppe 1951 : 54), Buryat'ta -D (-t) (Sanzeev 1941 : 86 ; Poppe 1930a : 85), Kalmukta -D (n, l, r'den sonra) ve -üD (diğer ün-süzlerden sonra) (Ramstedt 1935 : 26). -d / -ud ekinin Orta Moğolcada da oldu-ğunu söylemeye gerek yoktur, örn. *hP'ags-pa* yazı dilinde (Poppe 1944 : 102). İkinci olarak -üd, gövdenin son sesi k / g'yi gırtlaksı bir durağa dönüştürür, örn. *ç'éri'udun* “askerlerin”. Aynıı Hua-yi yi-yü dilinde de gerçekleşir, *huya'udi* “zırhlar” (Lewicki 1949 : 121) ve Gizli Tarih'te *uru'ud-aça*, “torunlardan”. (Pel-liot 1949 : 255) Mukaddümetü'l-Edep sözlüğünde tanıtılan dilde n, r ve -çi ile biten gövdeler -t ile de çokluk yapılır (iki ünlü arasında -d'dir), örn. *é'ülét* “bu-lutlar”, *nököt* “arkadaşlar”, *tabuqçit* “köleler”, ve gövdenin diğer ünsüzlerinden sonra ek -üt'tur, örn. *bağüt* “bağlar.” (Poppe 1938a : 69-70)

-t ve -üt ekleri Moğol dilinde de vardır (Ramstedt, JSFOu XXIII-4 : 59). Dagurda, bir tek hecelinin ya da bir gövdenin son ünsüzlerinin tümü (b, d, g, ğ ve s) r olmuştur, örn. *lar't'şi* “yaprak” = Yazılı Moğolca *nabçi* “ayn.”, *harhu-* “sok-” = *kadku-* “ayn.” (Poppe 1930b : 140-141) vb. Bu nedenle, -d eki Dagur'da -r olmuştur, örn. *ügār* “kızlar” (tek. *ügār*), *k'éü'k'ér*, “çocuklar” (tek. *k'éü'ké*) vb. (Poppe 1930b : 150)

5. Yazılı Moğolcada, Moğol gramerlerinde üzerinde durulmayan az rastlanan bir çokluk eki -ğud / -güd vardır. Örn., *çağagçin*'den gelen *çağag-çiğud* “beyaz”da karşımıza çıkar. (Schmidt 1829 : 136)<sup>4</sup> Aynı şekilde karş. *ķongkor*'un feminem şekli olan *ķongkoķin*'den gelen *ķonkoķi'ut* “koyu kah-verengi” (Pelliot 1949 : 124) ve Gizli Tarih'teki *alaķçi'ut konit* “alaca koyun” (Pelliot 1949). Aynı -'ut < -\*ğud ekine bazı kabile isimlerinde rastlanabilir, örn. *baya'udiyar*, “bir baya'ut aracı (*bayan* “zengin” gövdesinden)” (Pelliot 1949 : 120), *salci* “bir özel ad” (Pelliot 1949 : 42) den türeyen *salci'ut* vb. -\*ğud ile bi-ten şekiller, sıfır ile nöbetleşen n ve ünlülerle biten birincil gövdelerdir. Bu ne-denle, HAENİSCH'in düşündüğü gibi (Haenisch, Studia Orientalia XIV-3 : 12) *alaķçi'ut*'un hipotetik *\*alaķçiķ* (*\*alağçiğ*) veya *\*alağçiğun*'un çokluğu olma-sı mümkün değildir. Tam aksine, ek -ğud'tur ve -ğ- gövdenin son ünlüsüyle -ud ekinin ünlüsü (ki orada -u- köken bakımından yardımcı ünlüdür.) arasındaki boş-luğu doldurmaktadır. Bu ek daha sonra Türkçede -ğut şeklinde bulunacaktır.

4 Orijinalinde bir yanlış yazım vardır: *çağagçiğud*'un yerine *çağçiğud*.

6. Yazılı Moğolcada, l, r ve bazen n ile biten gövdelere eklenen bir -nuğud (Schmidt 1831 : 29) eki de vardır, *gal-nuğud* “alevler” (*gal*), *gar-nuğud* “eller” (*gar*), *burkan-nuğud* “Budalar” (*burkan*). Bu ek Ordos (-nüt) (Mostaert 1937 : 22), Halha (Poppe 1951 : 55) ve Buryat’ta (Sanzeev 1941 : 87 ; Poppe 1930a : 85) bilinir. Kalmuk’taki karşılığı, bence -nüd <-\*nuğud ve -mad’un birleşimi olan -müd’tur (Ramstedt 1935 : 26). (karş. Yazılı Moğolca *aḡamad*).<sup>5</sup> Moğolcada -nüt’u buluruz (Ramstedt, JSFOu XXIII-4 : 59). -nūğud eki, n ile biten gövdelerin analojisiyle (Ramstedt, JSFOu XXI-2 : 31 ; Ramstedt 1908 : 35), -n- ve aynı -\*ğud’dan oluşur. Pek çok kabile adının bu ek ile türetildiği de belirtilmelidir, *ḡabarnūt*, *ḡaranūt* (Alar Buryat boyları), *ḡaranūt*, *ṣarganūt* (Ordos boyları) (Mostaert 1934 : 24-25; Mostaert 1937 : 22) vb.

7. Moğol dillerinin bir temel özelliği, tek bir birleşik ek oluşturan çokluk ekleridir. Birincil ek -\*d’yi barındıran şu birleşik ekler vardır: Ordos ve Halha -narūt (z-\*nar-ud), -dūt (<-\*d-ud), -sūt (<-\*s-ud) (Mostaert 1937; Poppe 1951 : 55), Buryat Alar -hūt (<-\*d-ud ve -\*s-ud) ve -nhūt (<-\*nuğud-ud)<sup>6</sup>. Bunlar türemiş eklerdir ve birleşik yapıları hissedilmektedir. Bununla birlikte, tarihsel dil bilimi bakımından öyle olsalar da, birleşikliği artık hissedilmeyen birkaç ek vardır. İlk olarak Yazılı Moğolca -çud, Ordos (Mostaert 1937 : 22) ve Halha -‘t’šūt (Poppe 1951 : 55), Buryat -šūt (Poppe 1930a : 86) ve Kalmuk -tšūd (Ramstedt 1935 : 17) ekinden söz ediyorum.

Yazılı Moğolca -çud eki, -d (çokluk eki) ve *ḡaraçu*’da “halktan biri” (çokluğu *ḡaraçuṣ* ya da *ḡaraçuḡ*) bulunan -çu’dan oluşur. Ayrıca aynı -\*çu eki ve aşağıda tartışılacak olan -\*l çokluk ekinden oluşan -‘t’šul eki de vardır.

Diğer bir birleşik ek Yazılı Moğolca gramerlerinde incelenmeyen -nad (<-\*na-d)<sup>7</sup>’dır. Konuşulan Moğol dillerinde, Batı Buryat lehçelerinde vardır, örn. Ekhirit *aḡanat* “ağabeyler”, *düünét* “küçük erkek kardeşler”, ayrıca Buryat boylarının isimleri *abaḡanad* (*abaḡa* “amca”dan türeyen), *ségēḡéd*, *éméḡhēnéd* vb. (Vostrikov-Poppe 1935 : 45)

Benzer şekilde, birincil çokluk eki -d iyi bilinen Yazılı Moğolca -mad ekinde yer alır : karş. Gizli Tarih’teki *aḡamad* “bey”, karş. *égéçiméd* “yaşça büyük” ve *döyiméd* “daha genç”. (karş. Yazılı Moğolca *égéçi* “abla” ve *dégüü* “küçük kız ya da erkek kardeş”) (Pelliot 1949 : 186) Bugün, -mad eki artık çokluk yapan bir ek değildir. Orijinal anlamını yitirmiş ve bir yapım eki haline gelmiştir. Tarihsel bakımdan, -mad / -méd ile biten kelimeler -ma / -mé ile biten gövdelerin çokluk şekilleridir (-d eki ile). İkincisi Mançu-Tunguz dillerindeki sıfat ekleri -ma / -mé ile karşılaştırılabilir, karş. Barguzin Tungus *hulama* “kırmızı”,

5 Aşağıya bakınız.

6 Çokluk ekinin -d- ünsüzü, Batı Buryat lehçelerinde iki ünlü arasında -l- ile değişir: karş. (Poppe 1930a : 85, karş. 24-25).

7 -na- birimi aşağıda tartışılacak.

*bagdama* “beyaz”, *sélémé* “demirden yapılmış” (*sélé* “demir”) vb. Bu nedenle, Yazılı Moğolca *aķamad* \**aķama*’nın çokluğudur (ilk gövde *aķa*)

-mad eki birkaç kelimeye korunmuştur fakat Kalmuk’taki çokluk yapısını etkilemiştir. Orada -nūd ekine bulaşmış ve yeni bir -mūd ekini meydana getirmiştir.<sup>8</sup> Değişiminde *aķamad*, orijinal bakımdan *kéükén* “kız, çocuk”ın çokluğu olan *kéükéd* “oğlan” deki durum gibi, semantik olarak bir teklik şekli halini almıştır.

Çokluk eki -ud, temel kelimenin orijinal anlamıyla ilgili bireylerin grup isimlerini yapan -ütşin ekinin içerisinde yer almaktadır, Ordos *ħurimütşin* “düşün konukları” (Mostaert 1937 : 22), Halha *añgūtşin* “avcılar”, Buryat Alar *émüüşéñ* “doktorlar” (bugün teklik < \*ém-üd-çin) . -tşi eki = Yazılı Moğolca -çi yaygındır ve meslek isimleri yapmaktadır, *modun* “ağaç, odun” ‘dan *moduçi* “marangoz” vb. -ütşi’deki şekiller aynı şekillerdir fakat -ud ekli çokluk gövdelelerinden türemiştir. Bu tip, -lçi ekli Tunguz meslek isimlerine çok benzer, *nanna* < \**nanda* “deri, post” ‘dan *nannałçi* “kurye, ulak” (çokluk *nannał*).

#### b. Türkçe -t

8. -t çokluk eki Türkçede yalnız birkaç arkaik kelimeye, bir ek olarak korunmuştur. Çoklukla Eski Türkçede karşımıza çıkar. Yardımcı ünlü -u- / -ü- ile birlikte -\*t çokluk eki VI – VIII. yüzyıllardaki Türklerin adında \**türküt* bulunur. (Pelliot 1915 : 687) -t ekli diğer şekiller bilinmektedir: *tarkat*, *tarkān*’ın “bir asilzadelik rütbesi” çokluğu (Gabain 1950 : 338) (karş. Mo. *darķan* “denetimden muaf özgür kişi”, çokluğu *darqad*, ayrıca karş. Moğolca kabile adı *darķad*); *tigin*’den *tigit* “prensler”; *tağsut* “dizeler”; *süt* “süt” (Gabain 1950 : 63) vb. Bu arkaik Türkçe şekillere Yakut *ħotut* “kadınlar toplantısı, topluluğu”u ekleyebiliriz, karş. *ħotun* “hanım, eş” = diğer Türk dillerinde *ķatın&ķadın* = Yazılı Moğolca *ķatun* “hanım, hanımefendi” (çokluğu *ķatud*) ; -t ile biten bir diğer Türkçe kelime, *yigen*, Osmanlı *yegen*, Kırgız *ciyen* “iki kız kardeşle evlenen iki adam”\*\*\*\*’den gelen *yigit*, Kırgız *cigit* “genç yürekli adam, şövalye”tir = Yazılı Moğolca *cigé* “kız kardeşin ya da kızın çocuğu” = Kalmuk *zē* “ayn.” (Ramstedt, JSFOu XXX-3 : 7)<sup>9</sup>; ayrıca karş. Tatarca *narat* “çam ağacı” = Yazılı Moğolca *narasun* “ayn.” çokluğu *narad*.<sup>10</sup> Yakut -sıt&-çıt eki (Jastremskij 1900 : 95 ; Ramstedt 1903 : 104) -diğer Türk dillerinde meslek isimleri yapan -çı - de bu gruba aittir, örn. Yakut *altan*’dan gelen *altañut* “bakırcı”, *balık*’tan gelen *balık-sıt* “balıkçı” (diğer Türk dillerinde *altınçı*, *balıkçı*). Eski Türkçe *alpağut* “cesur

8 Ramstedt bu ekin kökenini başka bir şekilde açıklar: (Ramstedt 1935 : 16)

\*\*\*\* Yazarın verdiği bu anlam *yegen* kelimesi için doğru değildir. Bu açıklama, *bacanak* kelimesinin anlamı için geçerlidir. (Çev.)

9 Bu kelime KOTWICZ tarafından farklı yorumlanmıştır. O \**tigit* (*tigin*’in çokluğu) > *yigit*’e inanmaktadır fakat bu, şüphelidir. Bakınız: (Kotwicz 1948 : 189). Türkçede \*t’nin c veya y’ye asla dönüşmediği belirtilmelidir.

10 Moğolcadaki -sun eki arkaik bir teklik ekidir, karş. Mo. *aduğun* “atlar” (= Rusça “*tabun*”) ve *aduğusun* “hayvan” vb.

adamlar”, *uruñut* “savaşçılar” ve *bayağut* “zengin adamlar” kelimelerinde arkaik çokluk eki -ğut’u buluyorum. PELLİOT ve VON GABAİN -t ile biten çokluk şekilleri *alpağut* ve *bayağut*’un *alpağ* “cesur” ve *bayağ* “zengin”’dan geldiğini görme eğilimindedirler. (Pelliot 1949 : 688 ; Gabain 1950) Bu, Gizli Tarih’te *baya’ud* (karş. *bayan* “zengin”) gibi kabile isimleri bulduğumuz Moğolca veriyile çelişmektedir. (Pelliot 1949 : 120) Yukarıda Moğolca -ğud ekini tanıdık ve bu nedenle, Eski Türkçede -t (-ut) ve bir diğer ek -ğut’un var olduğu farz edilebilir. -ğut (orijinal olarak Yazılı Moğolcadaki *éké-nér* “kadın” gibi bir çokluk eki) ile türeyen böyle bir kelime, Uygur *urağut* “kadın”’tur. (Atalay 1943 : 695)

Arkaik çokluk şekilleri ayrıca -t ile biten kabile isimleridir, örn *Teleñgit*, *Soyot*, *Burut*, *Burut* vb

Bu bölümü bitirirken şu eklenebilir : Moğolca ekin -d olmasına rağmen Türkçe -t eki eski sesletimi daha iyi yansıtır. Gerçek şudur ki Moğolcada gövdelerin ya da tek hecelilerin sonundaki ötümsüz ünsüzler ötümlü seslere dönüşmüştür. Başka bir deyişle, Moğolca -d (-ud, -ğud) < \*-t (-\*ut, -\*ğut). \*d orijinal ses olsaydı, Türkçedeki \*d (\*ḏ) > z ve y değişimine uğradı (Räsänen 1949 : 162-164). Fakat değişim olmamıştır ve bu, eski sesin \*d değil \*t olduğu gerçeğini doğrular.

### c. Mançu-Tunguz -\*t

9. Modern Tunguzcada -t çokluk eki yoktur. Bununla birlikte bu ekin izleri kolaylıkla bulunabilir. Üçüncü çokluk kişi iyelik eki -tin’i düşünüyorum, karş. Tunguz (Nerşinsk lehçesi) *haga* “kâse, tas” - *hagan* “onun kâsesi” - *hagatin* “onların kâsesi”. Tunguz dillerinde iyelik eki -n’dir, çokluk üçüncü kişinin -tin’dir (Castrén 1856 : 24). -i- ünlüsü yardımcı ünlüdür; -t , eski çokluk eki -\*t’dir ve sondaki -n, üçüncü kişi iyelik ekidir. Kanıtlanması güç olsa da, *hunāt* “kız, kız evlat” gibi birkaç teklik şeklinin eskiden çokluk şekli olması mümkündür.

-t ile biten çokluğun izleri Tunguzcadaki kabile isimlerinde de bulunabilir, *brañgat*, *buldét* vb.(Vasileviç 1946 : 35,48)

10. Eski çokluk eki -\*t veya daha iyi bir deyişle, onun ünlülü şekli -\*ta (-\*té), pek çok ismin çokluğunu yaptığı Mançucada korunmuştur:

| Teklik                      | Çokluk         |
|-----------------------------|----------------|
| <i>añun</i> “ağabey”        | <i>añuta</i>   |
| <i>ama</i> “baba”           | <i>amata</i>   |
| <i>amci</i> “amca”          | <i>amcita</i>  |
| <i>da</i> “prens”           | <i>data</i>    |
| <i>sarğan</i> “hanım,eş”    | <i>sarğata</i> |
| <i>séfu</i> “öğretmen”      | <i>séfuta</i>  |
| <i>gé</i> “kocanın ağabeyi” | <i>gété</i> vb |

-ta'lı çokluk şekilleri birkaç meslek isminden ve akrabalık isimlerinden teşkil edilir. (Peeters 1940 :359) Aynı -\*ta ekinin Jurçi'deki -t'äh-î ekinde bulunması mümkündür. (Grube 1896 : 19)

Bu bölümü bitirirken, her ne kadar onunla ilgili olarak ifade ettiği her şey doğru olmasa da, Mançu-Tunguzca -\*ta ekinin çok önceleri Moğolca (ve aynı şekilde Türkçe) -d eki ile, MUNKACSI tarafından karşılaştırıldığından söz etmeliyim. (Munkacsi 1884 : 307, 310-311)

## II. -s

### a. Moğolca -s

11. -s eki Yazılı Moğolcada ünlü ve diftongla biten gövdelerin çokluğunu yapar. n ile biten ve bu ekle çokluk bildiren tek gövde *kümün* “kişi, adam” ‘dür, çokluğu *kümüs* “insanlar”. Örnekler : *émés* “kadınlar”, *érés* “erkekler”, *ağulas* “dağlar”, *ügés* “kelimeler”, *érdénis* “mücevherler”, *moğas* (tekliği *moğai*) “yılanlar”, *çinos* (tekliği *çinoa* < \**çinua*) “kurtlar” (Schmidt 1831 : 26). Bu ek Moğol konuşma dillerinde bulunur: Ordos (Mostaert 1937 : 21), Halha (Poppe 1951 : 54) ve Kalmuk (Ramstedt 1935 : 16)'ta. Moğolcada -\*s genellikle -z'yi ortaya çıkarır, örn. *çinōz* “kurtlar” (Ramstedt, JSFOu XXIII-4 : 59) . Bu ek Orta Moğolcada, örn. Müslüman yazarlar tarafından hazırlanan Moğolca sözlüklerde (Poppe 1938a : 69) veya hp'ags-pa yazısında da gösterilir. (Poppe 1941 : 150) (karş. orada *érdinis* “mücevherler”)

Buryatta son \*s (gövdelerin ve tek hecelilerin sonunda) D (t)'yi ortaya çıkarmıştır, örn. *boD-* “kalkmak, uyanmak” = Yazılı Moğolca *bos-* “ayn.”, *ulat* “halk” = Yazılı Moğolca *ulus* vb (Poppe 1930a : 24-25). Sonuç olarak, çokluk eki -\*s de -d'ye dönüşmüştür ve diğer çokluk eki -d < -\*d ile yakınlaşmıştır, örn. *ağat* “ağabeyler” = Yazılı Moğolca *ağas* ; *érət* “erkekler” = Yazılı Moğolca *érés* vb. İki ünlü arasında -d, -h- olur, örn. *burūt* “danalar” – *burūh* (çokluğun ilgi durumu), *héyēt*, “keçeler” – *héyēh* (çokluğun ilgi durumu) vb. (Poppe 1930a : 85 ; Sanzeev 1941 : 86)

-s eki Mongur dilinde yaşayan tek çokluk ekidir. Orada -s'dir (sadece yaklaşma durumunda), örn. *Dérāsēni sGésdu wari* “Bu kadeh amirlere!” Diğer tüm durumlarda ek, -s (çokluk eki) ve kökeni bilinmeyen ilave bir unsur olan -Gi şeklinde MOSTAERT tarafından doğru bir şekilde çözümlenen -sGi'dir. (De Smedt-Mostaert 1945 : 12-13) Bu -Gi unsuru muhtemelen bir göstericidir.

-s eki pek çok birleşik ekin parçası olarak bulunur. Ordos'ta yukarıda tartışılan -ūd < -\*ud ekine benzeyen -ūs eki vardır. -ūs eki -\*us ekinden gelişmiştir. Onu sadece kişi zamirlerinde buluruz: Ordos *BiDanūs* “biz” (Mostaert 1937 : 22), Halha *t'anūs* veya *t'anas* “sen” (Aşağılamalarda kullanılır.) (Rinçine 1947 : 191)



### b. Mançu-Tunguzca -\*sa

12. -sa eki (Barguzin -ha) Tunguzcada topluluk isimleri yapar, örn. Barguzin *mō*’dan “ağaç” *mōha* “orman”. Mancucada -sa (-sé, -si, -so) eki genel çokluk ekidir, örn. *amban*’dan *ambasa* “memurlar”, *sakda*’dan *sakdasa* “yaşlı adamlar”, *agé*’den *agésé* “prensler” vb. (Peeters 1940 : 359)

Ekin ünlüsü Mancucada değişir fakat kesin kurallar tespit edilemez, örn. *omol*’dan *omosi* “torunlar”. -sa eki Tunguzca *mōsa*’daki “orman” -sa ile aynıdır, ancak Mancu -sa < -\*sal = Tunguz çokluk eki -sal (-hal) da mümkündür. Çünkü şeklin son sesi l Mançucada düşmüştür. Tunguz dillerinde -sal eki n veya r ile biten gövdelerin çokluğunu yapar. n ve r düşürülür, örn. *ecen*’den *eczel* “ustalar”, *samān*’dan *samāsal* “şamanlar”, *noyōn*’dan *noyōsal* “ustalar”, *ükür*’den *üküsel* “inekler” vb. (Castrén 1856 : 7)

Tunguzca -sal çokluk eki birleşik bir ektir ve -sa (karş. *mōsa* “orman, odunlar”) ile aşağıda tartışılacak olan bir başka çokluk eki -l (kar. *bira-l* “nehirler”, tekliği *bira*)’den oluşmaktadır.

Solon dilinde ek -sal (-sél) veya -sul (sül)’dur, örn. *holēs* “yılanlar”, *samāsul* “şamanlar” vb (Poppe 1931 : 111). -sal eki -\*sa + -\*l’nin bir kombinasyonudur ve -sul eki yardımcı ünlü -u- ile -\*s ve -\*l’den gelişmiştir.

-sal eki Tunguzcada -nasal (> -nahal) ekinin bir unsuru olarak bulunur, örn. *açi*’den *açinasal* “kuzenler”, *baca*’dan *bacanasal* “kayın biraderler”, *berigen*’den *berigenesel* “ağabeylerin karıları, yengeler” vb (Castrén 1856). -nasal eki -na (çokluk eki, karş. Moğolca -na-r, -na-d), -sa (karş. Tunguzca *mōsa* “orman”)’daki -sa, Mançuca çokluk eki -sa) ve -l (karş. Tunguzca *bira-l* “nehirler”, aşağıya bakınız) şeklinde çözümlenir.

-sa eki ünlüleşmesi bakımından Moğolca çokluk eki -s’den ayrılır. Aşağıda biraz ileride göreceğimiz üzere çokluk ekleri iki şekilde bulunur: 1. Ünlüsüz şekilde 2. Ünlülü şekilde. -sa eki Mançu-Tunguz dil grubundaki bazı diğer çokluk eklerine benzer, karş. aşağıdaki denkler:

Mançu -ta : Moğolca -d (Türkçe -t) = Mançu -sa: Moğolca -s = Tunguzca -na : Moğolca -n (Aşağıya bakınız.)

### c. Türkçe -\*s

13. -s çokluk eki Türkçede sadece kabile isimlerindeki arkaik bir son ses olarak bulunur, örn. *ışbara*’dan *ışbara-s* (Pelliot 1915 : 688), *töles* vb. Ayrıca, KOTWICZ bu ekin üçüncü kişi iyelik eki -si < -\*s (çokluk) + -i < -\*i “o” ‘nin birleşiminden meydana geldiğini göstermişti. (Kotwicz 1935 : 23) Bu çokluk eki Çuvaşca üçüncü çokluk kişi eki -ēs’e de de bulunabilir (Kotwicz 1935 : 27).

Bu bölümü bitirirken -\*s çokluk ekinin Altay dillerinin bütün kollarında (Korece dışında) var olmaya devam ettiğini ifade edebilirim: Mançu-Tunguz dillerinde (-sa, -sa-l, -na-sa-l), Moğolcada (-s, -us) ve Türkçe (-\*s)

## III -\*1

## a. Tunguz -l

14. Tunguzca -l eki ünlüyle biten gövdelerin çokluğunu yapar. Ünsüzle biten gövdelerde yardımcı ünlü -i- ile yer alır. w ile biten gövdeler -u- yardımcı ünlüsünü gerektirir, örn. *mō*’dan *mōl* “ağaçlar”, *mū*’dan *mūl* “sular”, *bira*’dan *bira-l* “nehirler”, *takši*’den *takšil* “bardaklar, kaplar”, *okto*’dan *oktol* “yollar” vb.

Birkaç durumda gövdelerde belirli değişiklikler olur, örn. *nekūn* “erkek kardeş” - çokluğu *neknil* (ve de *neñnil*). (Castrén 1856 : 7-8)

Solon dilindeki -l’de çokluk yoktur fakat bu ek orada dönüşlü iyelik ekinin parçası olarak bulunur: teklik -wi ve çokluk -\*wil > Solon -weli. (Poppe 1931 : 119)

-l eki Tunguzcadaki çokluk ekleri -sal < -\*sa-l ve -nasal < -\*na-sa-l’ın içinde yer alır. -sal eki Dagur dilinde bir ödünçleme olarak yer alır, Dagur *bérēsél* “gelinler”, *k’üüsül* “halk” (Poppe 1930b : 150) vb.

Mançucada böyle bir ek yoktur çünkü Mançucada bütün kelimelerdeki son \*1 sesi düşürülmüştür.

## b. Moğolca -l

15. -l eki Moğolcada, Yazılı Moğolcada olmasa da, sadece en eski belgelerde vardır.

Çokluk eki -l Moğolcada LEWICKI tarafından keşfedilmişti. -sun (ki bu benim düşünceme göre teklik işaretidir.), -‘ulsun < -\*ğulsun ve Gizli Tarih’te yer alan ünlü ile biten birkaç kelimeye onu buldu, örn. *néngci’üli* “araştırmacılar”, *kimul* “tırnaklar”, *daba’al* “dağ geçitleri” (Lewicki 1949 : 123) vb. Muhtemelen *arğal* “tezek” ve *ğutul* “çizmeler” da bu kategoriye dahildir. (Mostaert 1950 : 292)

16. Bazı Moğol konuşma dillerinde -çud (-‘t’şüd veya -‘t’şüt) çokluk ekinin yanı sıra -tşül eki de vardır, örn. Halha *Baga’ışül*’daki “çocuklar” “-‘t’şül” (Poppe 1951 : 55), Alar Buryat -şül (örn. *bayaşül* “zengin kişiler”) (Poppe 1930a : 86)<sup>11</sup> vb.

-tşül < -\*çul eki bir birleşiktir ve bir çokluk eki olan -l ve -çu (örn. Mo. *Ḳaraçu* “kişi, sıradan adam, halk”)’dan oluşmaktadır. (Poppe 1931 : 112 ; Lewicki 1949)

## c. Türkçe -\*la

17. -\*1 çokluk eki bu şekliyle Türkçede yer almaz. Bununla birlikte, bir çokluk eki olarak hissedilmediği bazı kelimelerde korunmuş olabilir. Türk dillerinde genel çokluk eki -lar’ın bir unsuru olarak çokluk eki -\*la vardır. -lar

11 -şül eki diğer Buryat lehçelerinde de yer alır, karş. (Sanzeev 1941 : 88)

bugün Türkçedeki tek aktif çokluk ekidir. Baştaki -l sesi pek çok Türk dilinde gövdenin son sesiyle benzeşir ve aykırılışır, -tar, -dar ve -nar'ı ortaya çıkarır (Räsänen 1949 : 221-222). -lar ekinin kökeninin karanlık olduğuna inanılır (Gaba-in 1950 : 84). Genellikle Moğolca -nar ile karşılaştırılır (Hambis 1946 : 3)<sup>12</sup> ve bu karşılaştırma büyük şüpheler uyandırır çünkü Moğolca ünlü arası n Türkçe-deki n'ye denk gelir, l'ye değil<sup>13</sup>.

FOKOS'a göre -lar çokluk ekindeki şekiller, köken olarak, isim soylu fiillerin (-la- ekiyle) isimleşmiş şekilleridir (-r ekiyle) (Fokos 1943 : 9)<sup>14</sup>. Bu yorum itirazları artırır çünkü bir fiil isminin nasıl bir ismin çokluğu haline gelebildiğini anlamak güçtür. Ayrıca, fiil yapan -la- ekinin ünlüsünün uzun olduğu (karş. Yakutça -lā-) ihmal edilmemelidir, oysa çokluk ekindeki kısadır.

Moğolca çokluk eki -nar'ın arkaik bir çokluk eki -\*na ve diğer bir çokluk eki -\*r'den oluştuğunu aşağıda göreceğiz. Türkçe çokluk eki -lar'a gelince, ben onun burada sözü edilen -\*r çokluk eki ve -\*la'dan oluşan bir birleşik olduğunu düşünüyorum. -la- unsurunun diğer çokluk ekleriyle akrabalığı şu uyumla gösterilebilir:

-\*la : -l = Mançuca -ta : -\*t (Türkçe -t, Moğolca -d) = Mançuca -sa : -\*s (Moğolca -s)

Bu nedenle -lar çokluk ekinin, -l çokluk eki (Moğolca ve Tunguzca) ile akraba olan -\*la unsurunu içerdiğini ve -l'den ünlüleşmesi bakımından, tıpkı Tunguzca -sa'nın ve Mançuca -ta'nın Moğolca ve Türkçe -s ile -t'den farklılaşması gibi, farklılaştığını ifade edebiliriz.

#### IV -\*n

##### a. Moğolca -n

18. Çokluk eki -n a<sub>1</sub> diftonguyla biten gövdelerde Peder MOSTAERT tarafından bulunmuştur. Bu nedenle ilgili kelimelerde j'ler düşer, örn. *Gahe*'dan < \**ga<sub>1</sub>ka<sub>1</sub> Ga<sub>1</sub>han* "domuzlar". O, ayrıca Gizli Tarih'ten ve Hua-yi yi-yu'dan birkaç örnek verir. (Mostaert 1937 : 22) Prof. HAENISCH -ku<sub>1</sub>'li gelecek zaman sıfat-fiilinin n ekiyle çokluk da yaptığını - -kun ile biten sorulardaki şekil- kanıtlamıştır. (Haenisch 1940 : 71) Son olarak ben yalnızca -ku<sub>1</sub>'li şekillerin değil, fiil isminin de (-kçi / -gçi ekli) -n'li çokluğa sahip olduğunu buldum (Poppe 1941 : 47), örn. hP'ags-pa'daki *yabu<sub>1</sub>ç'in* "gidenler". (Poppe 1941 : 48)<sup>15</sup> Daha sonra, çokluk eki -n'nin varlığı diğer yazarlar tarafından da kabul edildi

12 Aynı görüş, 1931'de yazılan fakat 1951'de ölümünden sonra yayımlanan "Kleine altaische Beitage" adlı makalede Ramstedt tarafından da savunulur. Bkz: Aufsetze und Vorträge von G. J. Ramstedt, bearbeit und herausgegeben von Pentti Aalto, JSFOu, LV:2, s. 35

13 -lar çokluk eki Mukaddümetü'l- Edep sözlüğünde tanıtılan dilde bir ödünçleme olarak yer alır, *kêlékçilér* "falcılar", *abalabalar* "avladılar" vb, karş. (Poppe 1938a : 70).

14 Bu kaynak için arkadaşım Dr. ALO RAUN'a (Bloomington, Indiana) minnettarım.

15 Ayrıca karş. (Poppe 1944 : 102-105).

(Lewicki 1949 : 121-122) ve Haenisch özetleyici bir makalede -n’li çokluğun a<sub>ı</sub>, u<sub>ı</sub>, -ku<sub>ı</sub>, -kü<sub>ı</sub>, -çi, -ğçi ve genel olarak i (ı) ile biten tüm diğer gövdelerden yapıldığını gösterdi. (Haenisch, Studia Orientalia XIV-3 : 5-12)

### b. Tunguz -na

19. Tıpkı Mançu-Tunguzca -ta, -sa ekleri ve Türkçe -\*la ekinin -t, -s ve -l ekleri ile -a ünlüsü bakımından ikincilerden ayrılarak - paralel var olması gibi; Tunguzcada, Moğolca ünlüsüz -n eki ile paralel olarak, a ünlülü -na çokluk eki vardır. Ben onu yukarıda tartışılan -sal çokluk eki ve diğer bir çokluk eki -na’dan meydana gelen birleşik çokluk eki -nasal’da buluyorum (Castrén 1856 : 7-8). Onun Moğolca çokluk eki -n ile akrabalığı şu örnekte gösterilebilir:

Tunguzca -na : Moğolca -n = Tunguzca -sa : Moğolca -s = Mançuca -ta : Moğolca -d (< -\*t)

-na unsurunu ayrıca Moğolca çokluk eki -nar < -\*na + -\*r (aşağıya bakınız) (Schmidt 1831 : 25)<sup>16</sup>’da buluyorum, örn. *aķanar* “ağabeyler”. d’nin lehçelerde son ses r’nin (ki başka bir çokluk ekidir.) yerine bulunduğu da belirtilmelidir. Burada çokluk eki -nar değil, -nad’dır. Bu, Batı Buryat lehçelerinde vardır, mesela *aķanat* “ağabeyler”, *düünét* “küçük erkek kardeşler” gibi şekiller bulduğumuz Ekhirit’te. -nad eki -nar ve -d’den ( *nöħet*, çokluğu *nöħər* “dost, arkadaş”’deki gibi r’nin düşmesiyle) değil, -na ve -d’den oluşur; çünkü -nar ve -d eklerinin birleşimi -narüt şeklindedir.

### c. Türkçe -an

20. -an eki, muhtemel bir çokluk eki olarak, ilk kez “Der Türkische Sprachbau” adlı kitapta KAARE GRÖNBECH tarafından söz konusu edilmişti. *Eren* (tekliği *er* ) ve *oĝlan* (tek. *oĝul*) gibi kelimeleri işaret etmişti. Daha sonra, *eren kırķın* “genç erkekler ve kızlar” ve *örten* “alevler” (tek. *ört* “ateş”) (Grönbech 1936 : 58-59; Gabain 1950 : 61)<sup>17</sup> gibi diğer örnekler tanınmıştır. -an ekli şekillerin çokluk olduğu şüphesizdir, çünkü Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünde *eren*, adamların çokluğu olarak açıklanmıştır. (Atalay 1943 : 187)

-an / -en’deki a / eseslerinin yardımcı ünlü olmaları imkansızdır çünkü yardımcı ünlüler daima dardırlar. ( ı / i, u / ü). Yukarıda -n ekini ı’li diftong (a<sub>ı</sub>, u<sub>ı</sub>) ya da ı ünlüsüyle biten gövdelerin aldığını görmüştük. Bu nedenle, an / en ile biten şekiller a<sub>ı</sub> / e<sub>ı</sub> ile biten şekillerin çokluğu olabilir. a<sub>ı</sub> / e<sub>ı</sub> küçültme

16 Ramstedt’e göre, -nar çokluk eki \*nar “bütünlük” > “birlikte” (karş. narmai, “bütün, tam”) ve Türkçe -lar < -\*nar ’ın ileri bir gelişmesidir (karş. Kleine altaistische Beirtege, JSFOu, 55:2, s. 35-36). Bu ekin kökeninin aynı açıklaması Ramstedt’in ölümünden sonra yayımlanan çalışması “Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, Bd. II, Formenlehre”’de de yer alır. Bu makale baskıdayken Ramstedt’in kitabının ilk düzeltme nüshasını aldım. Buna rağmen, görüşümü değiştirmedim. Aynı kitapta Ramstedt diğer bütün çokluk eklerini tartışır. (s. 25-32) Ramstedt tarafından kitabında ortaya atılan problemlere geri dönmeyi umuyorum.

17 Arkaik *kırķın* ilgi çekicidir çünkü Yakutta -t arkaik çokluk ekinin bulunduğu (= Moğolca -d, yukarıya bakınız) paralel bir \*kırĝıt-lar > *kırĝıttar* şekli vardır.

ya da sevgi bildirme eki olabilir = Moğolca -aĭ / -éĭ, örn. *abaĭ* “babacığım”, *ébéĭ* “anneciğim”, *aqaĭ* “sevgilim” (ilk olarak “ağabeyciğim”, karş *aĭa* “ağabey”) vb. *aĭaĭ*’nin çokluğu Moğolcada \**aĭan* olurdu ve aynı şekilde *ereĭ* “adam” veya *oĭ-ulaĭ* “küçük oğlan”’nin çokluğu \**eren* ve \**oĭulan* ya da \**oĭlan* olmalıdır.

Bununla birlikte, Türkçe -an’ın bir çeşit bağlama eki olan Tunguzca -an gibi olması başka bir olasılıktır, örn *akĭnan néküünén* (*akĭn* “ağabey” *nékü* “küçük erkek kardeş”), *atirkĭnén étirkĭnén* “karı ve koca”. Bu Tunguzca ek aynı n’yi çokluk eki olarak bulundurur.<sup>18</sup>

-an / -en’deki a / e ünlüsü sorun değildir, son ünsüz n çokluk ekidir ve Moğolca -n’ye denk gelir.

## V. -\*r

### a. Tunguz -r

21. Tunguzcada çokluk n ile biten gövdelere -r eklenmesiyle teşkil edilir. n düşürülür, örn. *oron*’dan *oror* “ren geyikleri”, *halgan*’dan *halgar* “ayaklar”, ayrıca karş. Barguzin Tunguz -war dönüşlülük-iyelik bildiren çokluk eki = Moğolca -ban ilk olarak sadece teklik. (Poppe 1927 : 5 ; Poppe 1930b : 157)

-gir ile biten pek çok Tunguzca kabile ismi, köken olarak -gin ile biten teklik gövdelerin çokluk şekilleridir, örn. VASİLEVİÇ’e göre “Kima kabilesinden olan kadın” anlamına gelen *Kimagin*’den gelen *Kimagir*, *Putugir* vb. -gir ile biten boy isimleri çoktur (Vasileviç 1946 : 35) ve Barguzin Tunguzları arasında ben *Limāgir*, *Çapōgir*, *Samāgir*, *Balikāgir* gibilerine rastladım. Bu isimlerdeki -gir ekinden Kotwicz’in makalelerinden birinde bahsedilmişti (Kotwicz 1948 : 185). -gir’in tam anlamı ve kökeninin daha fazla izaha ihtiyaç duyduğu konusunda ona katılıyorum. (Kotwicz 1948) Bununla birlikte -gir’deki -r’nin bir çokluk eki olduğu ve ilgili kabile isimlerinin asıl teklik şeklinin -gin olduğu şüphesizdir. Ben bu -gin ekini Gizli Tarih’te ve diğer kaynaklarda görülen *Borcigin*, *Ķatagin*, *Adargin* vb pek çok Moğolca boy ve kabile isminde buluyorum. (Pelliott 1949 : 42, 46)

Çokluk -r eki Solon’da sadece birkaç kelimedede bulunabilir, örn *elür* “bunlar” ve *talur* “şunlar”. (Poppe 1931 : 118)

Pek çok ismin -ri ile çokluk yapıldığı Mançucada da -\*r eki vardır, örn *mafari* “dedeler” (tekliği *mafa*), *mamari* “nineler” (tekliği *mama*) ve -hon, -hun ve -hûn (bunların çoklukları -hori, -huri ve -hûri ) ile biten birçok kelime. (Peeters 1940 : 359)

### b. Moğolca -\*r

22. Moğolcada böyle bir -r çokluk eki yoktur, fakat o -nar çokluk ekinin

18 Bu ek için bakınız: (Poppe 1938 : 508-510), karş. (Menges 1952: 114-118)

parçasını teşkil eder, örn. *aqanar* “ağabeyler”. Yukarıda Buryat lehçelerinde -nar eki ile birlikte -nat < -\*nad ekinin de var olduğundan zaten söz etmiştim. Bu, -r ve -d birimlerinin -na ile ilgisiz olabileceğini kanıtlar.

### c. Türkçe -\*r

23. -r çokluk eki Türkçenin genel çokluk eki -lar’da bulunabilir. -la birimi yukarıda açıklanmıştı, Moğolca ve Tunguzca -l’ye denk gelir.

Türkçede -\*r eki la birimi olmaksızın, -r olarak bulunmaz. \*r ünsüzü damaksılaşmaya neden olan bir ünlüyle (yani \*ıveya i) birlikte, Ramstedt’in kanıtladığı gibi, \*f’ye dönüşür. \*f i ünlüsünden önce veya sonra gelen r sesine sahip olan Moğolca ve Tunguzcada bulunabilir, örn *ir* veya *ri*. Bu \*f Ana Türkçede \*z’ye dönüşmüştür. (Ramstedt, JSFOu XXXVIII-1 : 29) Bu gözlem önemlidir, çünkü bu bize, çokluk ikinci kişi iyelik eki -ñız’ın (Özbekçe ve diğer Türk dillerinde) son sesi z ile arkaik çokluk eki -\*r’yi belirleme imkanı sağlar, örn Özb. *atañız* “babanız”, *eneñiz* “ananız”, *sözüñüz* “sözünüz” vb. Oysa ikinci teklik kişi son ses z’siz -ñ’dır.

Aynı ek ikinci çokluk kişi emir ekinde bulunabilir, örn. Özb. *bartınız* “gidin!”, *kéliñiz* “gelin!” vb. Bu eklerin son ünsüzü z’yi, Oyrat Sovyet Cumhuriyeti’nde yaşayan *Altai Kiji* “Altay halkı” denen Altay Türklerinin lehçelerindeki aynı ekin son ünsüzü r ile açıklamak kışkırtıcıdır. Orada çokluk ikinci kişi iyelik eki -ğar < -\*ñar’dır, örn *adağar* “babanız”, *enegar* “ananız”, *söziğer* “sözünüz” ; ayrıca karş. çokluk emir eki -ğar. (Emre 1949 : 285) Fakat Altay Türkçesindeki -ğar’ın -\*ñ + -\*ar’ın daha gelişmiş şekli olduğu süphelidir. Ben Dr. J. BENZİNG’e katılıyorum, Altay Türkçesi -ğar < -\*ñ + -\*lar : -ğar < -\*ñnar < -\*ñlar.<sup>19</sup>

-ñız ekinin ünsüzü z ve -lar çokluk ekinin ünsüzü r, yine de aynı \*r’nin değişik şekilleridir : \*r ünsüzü -lar’da aynı kalmıştır, çünkü \*la birimindeki a ünlüsü onu damaksılaştırmamıştır. Oysa -ñız’daki \*r z’ye dönüşmüştür. Çünkü ı ünlüsü \*r’yi damaksılaştırmıştır.

Türkçe z düzenli olarak Çuvaşça ve diğer Altay dillerinde (Korece l/r) r’ye denk gelir (Ramstedt, JSFOu XXXVIII-1 : 29 ; Räsänen 1949 : 22), örn Korece *kalbi* “kaburgalar”, Kuzey Kore *karbi* “ayn.” = Mançuca *kalbin* “karnın her iki tarafındaki kemiksiz bölüm” = Moğolca *karbiñ* “ayn.” = Türkçe *kazı* “mide-deki yağ” = Çuvaş *yur* < \*h’ur < \*kar < \*kař “yağ” (Ramstedt 1949 : 89) ; Korece *kari* “gri kuğu, vahşi kaz” = Mançuca *garu* “kuğu” = Çuvaş *hur* “kaz” = Türkçe *kaz* “ayn.” (Ramstedt 1949 : 97)

Uzun zaman önce -ñız’daki ve bazı kelimelerdeki z sesinin çokluk, daha doğrusu, ikilik eki olduğu belirtilmişti. (Munkacsi 1884 : 306) Bugün -z’nin

19 Dr. Benzing bu görüşünü bana gönderdiği özel bir mektupta açıklamıştır.

ikilik eki olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. *Köküz* “göğüs”, *biz, siz, müñüz* “boynuz”, *köz* “göz” vb kelimelerde bulunabilir. (Gabain 1950 : 64)

### Genel Sonuç

24. Yukarıda belirtilen çokluk ekleri *-\*t, -\*s, -\*l, -\*n* ve *-\*r*, gramatikal bir çokluğa sahip olmayan Korece dışında, tüm Altay dillerinde izlenebilir. (Ramstedt 1939 : 35) Bu ekler Ortak Altay dilinden miras kalan yaygın Altayca eklerdir. *-t* ve *-n* gibi benzer eklerin Fin-Ogur’da da bulunduğu belirtilmelidir. (Szinnyei 1910 : 58-59)

Bu makalenin sonuçlarını özetlerken çokluk eklerinin iki şekilde karşımıza çıktığını ifade edebilirim: 1. Ünlüsüz şekilde, örn. *-s* ve 2. Ünlülü şekilde, örn. *-sa*. Her iki form bu şekilde, (yardımcı ünlü sayılmaz) örn. Moğolca *-d* veya *-ud*, ve birleşik eklerin bir parçası olarak, örn. Moğolca *-na-r* ve *-na-d*, Türkçe *-la-r* vb, karşımıza çıkar.

Bu şu şekilde gösterilebilir:

#### 1. Ünlüsüz *-\*t*:

Moğolca *-d, -ud, -ğud, -nad, -nuğud, -çud*

Türkçe *-t, -ğut* (Yakut) *-çıt & -sıt*

Tunguz *-t, (iyelik) -tin*

Ünlülü *-\*ta*

Mançu *-ta*

#### 2. Ünlüsüz *-\*s*:

Moğolca *-s, -us*

Türkçe *-s, (iyelik) -si*

Çuvaş *-ěsě*

Ünlülü *-\*sa*:

Mançu *-sa, Tunguz -sa, -sal, -nasal*

#### 3. Ünlüsüz *-\*l*:

Moğolca *-l, -tşül < -\*çul*

Tunguz *-l, -sal, -nasal*

Ünlülü *-\*la*:

Türkçe *-lar*

#### 4. Ünlüsüz *-\*n*:

Moğolca *-n*

Türkçe *-n, -an*

Ünlülü *-\*na*

Moğolca -nar, -nad

Tunguz -nasal

##### 5. Ünlüsüz -\*r :

Tunguz -r

Çuvaş -r

Türkçe -r (-lar'da) & -z (-ñiz'de)

Moğolca -r (-nar'da)

Yukarıda görüldüğü üzere çokluk şekilleri bazen teklik şekillerine dönüşür. Böyle bir şekile örnek Moğolca *sayid* “bakan, yüksek mevkili memur” (tekliği *sayin* “iyi”). Niteleyiciler gibi (Diğer dillerdeki sıfatlar, sıfat-fiiller vb kelimelerdir.) görev yapan isimleşmiş kelimelerin anlamlarını edinerek çokluk yapmak genel kuraldır. Diğer bir deyişle, böyle bir kelimenin tekliği niteleyici bir kelimedir, çokluğu ise isimleşmiş bir kelimedir. Örnekler:

*érdémtéj*’den “erdemli, bilgili” *érdémtén* “araştırmacı, bilim adamı”

*érkétéj*’den “güçlü, kuvvetli” *érkétén* “(vücuda ait ) organ”

*érkétéj*’den “mülkiyet hakları” (Birincil gövde *érké*’dir “hak”) *érkétén* “vatandaş”

*amitaĵ*’den “hayat, canlı” *amitan* “canlı, mahluk, hayvan”.

*oyutaĵ* veya *oyutu*’dan “zeki, akıllı, zeka sahibi” *oyutan* “(üniversiteli) öğrenci”, karşı. *oyutan-u surġaġuli* “üniversite”

*oroġsad* “üniversite mezunu”, *oro-* < \*ora- “girmek” fiilinin -ġsan’lı geçmiş zaman sıfat-fiilinin çokluğu. Çince *chin-shih*’in “merkezdeki final sınavlarını geçen bir araştırmacı” tercüme ödünçlemesi <sup>20</sup>.

20 Çince *chin-shih* ile ilişkilendirilen Moğolca *oroġsad* GOLSTUNSKIJ’in sözlüğünde (c. I, s. 2005) “uzman” olarak çevrilmiştir, örn. bilim uzmanı. Yukarıda verilen çeviri için Washington Üniversitesi’nden FANG-KUEI LI’ye minnettarım. Bu makale baskıdayken, Dr. O. PRITSAK’ın ilginç makalesi “Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker” (s. 49-104)’in ilk bölümünü içeren bu derginin XXIV. cildinin 1-2. sayıları elime geçti. Çalışmasının büyük bölümü çokluk eklerine ayrılmıştır. Çokluk eklerini işleyen diğer önemli makale Dr. D. SINOR’un “On Some Ural-Altaic Plural Suffixes”tir ( : Asia Major, A British Journal of Far Eastern Studies, New Series, c. II, bölüm 2, Londra, 1952, s. 203-230). Detaylarda anlaşılamamıza rağmen, Dr. Sinor’un görüşlerinin makalede açıklanan görüşlere yakın olmasını ifade etmekten memnunum. Altayca çokluk ekleri ile ilgilenen pek çok çalışmanın ortaya çıkması bu sorunun gerçekten önemli olduğunu kanıtlar.



**Kaynaklar**

- ATALAY, B., (1943) *Divanü Lûgat-it Türk Dizini* "Endeks", Ankara.
- BOBROVNIKOV, A., (1849) *Grammatika mongolsko-kalmyckago jazyka*, Kazan.
- CASTRÉN, M. A., (1856) *Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis* herausgegeben von Anton Schiefner, St. Petersburg.
- DE SMEDT, A. - Mostaert, A. (1945) *Le dialecte Mongour parlé par les Mongols du Kansou occidental, IIe partie, Grammaire*, Pekin, 1945.
- EMRE, A. C., (1949) *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri (ilk deneme)*, İstanbul.
- FOKOS, D., (1943) *A török -lar, -ler többesépző eredetének kérdése, Különlenyomat az Antal Mark Emlékkönyvből*, Kolozsvár, (yeni baskı).
- v. GABAIN, A., (1945) "Özbekische Grammatik", *Porta Linguarum Orientalium XXV*, Leipzig-Wien.
- \_\_\_\_\_, (1950) "Alttürkische Grammatik", *Porta Linguarum Orientalium XXIII*, Leipzig.
- GRÖNBECH, K., (1936) *Der türkische Sprachbau, I. Bd.*, Kopenhagen.
- GRUBE, W., (1896) *Die Sprache und Schrift der Jučen*, Leipzig, (Yeni basım Tientsin, Çin, 1941).
- HAENISCH, E. "Grammatische Besonderheiten in der Sprache des Manghol un niuca tabca'an", *Studia Orientalia XIV* : 3, S. 12
- \_\_\_\_\_, (1940) "Steurgerechtsame der chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft" *Berichte über die Verhandlungen der Sechsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig* (Phil.-hist. Klasse 92. Bd., 1940, 2. Heft) Leipzig.
- HAMBIS, L., (1946) *Grammaire de la langue mongole écrite* (Première partie), Paris.
- JASTREMSKIJ, S. V., (1900) *Grammatika Jakutskago Jazyka*, Irkutsk.
- KOTWICZ, W., (1935) "Les pronoms dans les langues altaïques", *Prace Komisji Orientalistycznej Nr. 24*, Krakow.
- \_\_\_\_\_, (1948) "Contributions a l'histoire de l'Asie Centrale", *Rocznik Orientalistyczny XV*.
- LEWICKI, M., (1949) *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siècle, Le Houa-yi yi-yu de 1389*, Wroclaw.
- MENGES, K.H., (1952) "Zu einigen Problemen der tungusischen Grammatik", *Ural-Altaische Jahrbücher, XXIV*, C. 1-2.
- MOSTAERT, A., (1934) *Ordossica*, (Pekin Katolik Üniversitesinin 9 Nolu Bülteni'inden ayrı basım).
- \_\_\_\_\_, (1937) *Textes oraux ordos*, Pekin.
- \_\_\_\_\_, (1950) "Sur quelques passages de l'Histoire Secrète des Mongols (1)", *HJAS 13*
- MUNKACSI, B., (1884) "Az altaji nyelvek szamképzése", *Budenz-Album*, Budapest.
- PEETERS, H., (1940) "Manjurische Grammatik", *Monumenta Serica*, c. V.
- PELLIOT, P., (1915) "L'origine de t'ou-kiue, nom chinois des turcs" : *TP*, XVI.
- \_\_\_\_\_, (1949) *Histoire Secrète des Mongols*, Paris.

- POPPE, N., (1927) *Materialy dlja issledovanija tungusskogo jazyka*, Leningrad.
- \_\_\_\_\_, (1930a) *Alarskij govor*, Leningrad.
- \_\_\_\_\_, (1930b) *Dagurskoe narečie*, Leningrad.
- \_\_\_\_\_, (1931) *Materialy po solonskomu jazyku*, Leningrad
- \_\_\_\_\_, (1935) “Letopisi chorinskih burjat”, vyp. 1, *Chroniki Tugultur Toboeva i Vandana Jumsunova*, Moskova-Leningrad.
- \_\_\_\_\_, (1938a) *Mongolskij slovar Mukaddimat al-Adap, I-II*, Moskova-Leningrad.
- \_\_\_\_\_, (1938b) “Über ein Verbindungssuffix im Tungusischen”, *Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae XXX Litterarum Societatis Esthonicae 1838-1938 Liber Sæcularis*, Tartu.
- \_\_\_\_\_, (1941) *Kvadratnaja pismennost*, Moskova-Leningrad.
- \_\_\_\_\_, (1944) “Die Sprache der mongolischen Quadratschrift und das Yüanch’ao pi-shi”, *Asia Major – Neue Folge*, I. Jahrgang.
- \_\_\_\_\_, (1951) *Khalkha-Mongolische Grammatik*, Weisbaden.
- RAMSTEDT, G. J. (1939) *A Korean Grammar*, Helsinki.
- \_\_\_\_\_, “Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen”, *JSFOu*, XXXVIII.
- \_\_\_\_\_, (1903) “Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen”, *MSFOu*, XIX.
- \_\_\_\_\_, (1935) *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.
- \_\_\_\_\_, (1908) *Sravnitelnaja fonetika mongolskago pismennaga jazyka i chalchasko-urginskago govora*, S. Petersburg.
- \_\_\_\_\_, “Mogholica, Beitrege zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan”, *JSFOu*, XXIII:4.
- \_\_\_\_\_, “Das Schriftmongolische und die Urganmundart phonetisch verglichen”, *JSFOu*, XXI : 2.
- \_\_\_\_\_, “Zwei uigurische Runeninschriften”, *JSFOu*, XXX : 3.
- \_\_\_\_\_, “Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen”, *JSFOu*, XXXVIII : 1
- \_\_\_\_\_, “Kleine altaistische Beitrege” , *JSFOu*, 55:2
- RÄSÄNEN, M. (1949) *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- RINČINE, A. R. (1947) *Kratkij Mongolsko-russkij slovar*, Moskova.
- SANZEEV, G. D. (1941) *Grammatika burjat-mongolskogo jazyka*, Moskova-Leningrad.
- SCHMIDT, I. J. (1829) *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses von Ssanang Ssetsen Chungtaidschi der Ordus*, St. Petersburg
- \_\_\_\_\_, (1831) *Grammatik der mongolischen Sprache*, St. Petersburg,
- SZINNYEI, J. (1910) “Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft”, *Sammlung Götschen* 463, Leipzig.
- VASILEVIČ, G. M. (1946) “Drevnejsie etnonimy Azii i nazvanija evenkijskich rodov”, *Sovetskaja Etnografija* 4.
- VLADIMIROV, V. (1926) “Ob odnom okončanii mnozestvennogo čisla v mongolskom jazyke”, *CRAS-B*.
- VOSTRIKOV, A- POPPE, N. (1935) “Letopis barguzinskih burjat”, *Materialy dlja istorii burjat-mongolov I*, Moskova-Leningrad.